

12. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 694. – Оп. 1. – Д. 223.
13. НИАБ – Ф. 694. – Оп. 3. – Д. 165.
14. НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 3. – Д. 166.
15. Паустовский, К.Г. Повесть о жизни. Собрание сочинений [Текст] : В 6 т. / К.Г. Паустовский. – М. : Гослитиздат, 1957–1958. – 6 т.; – Т. 2. Беспокойная юность. Гнилая зима. – 780 с.
16. Смольянинов, М.М. Беларусь в Первой мировой войне 1914–1918 гг. / М.М. Смольянинов. – Минск : Беларуская навука, 2014. – 317 с.
17. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (AR) XI. – Sign. 84984.
18. AGAD. – AR. XXI. – Sign. 84984.

Волкава Вольга Віктараўна

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы (Мінск, Беларусь)

БЕЛАРУСЬ І БЕЛАРУСЫ Ў АФІЦЫЙНЫХ СПРАВАЗДАЧАХ АДМІНІСТРАЦЫІ ОБЕР ОСТ ПРЫ ГАЛОЎНАКАМАНДУЮЧЫМ НА УСХОДЗЕ У МІНІСТЭРСТВА ЗАМЕЖНЫХ СПРАЎ ГЕРМАНІІ (ЛІСТАПАД 1915 – ЛЮТЫ 1916 ГГ.)

Перад Першай сусветнай вайной у Германіі не было выдадзена аніводнай манаграфіі ці грунтоўнай публікацыі, прысвечанай беларускім тэрыторыям і беларускаму народу. У нямецкіх навуковых і палітычных колах уяўленні пра беларускі край былі павярхоўнымі і абмяжоўваліся трактаваннем яго як гаспадарча і культурна адсталай часткі Расійскай імперыі, якая мела свае этнічныя і культурныя асаблівасці.

Усталяванне летам 1915 г. акупацыйнага рэжыму ставіла перад нямецкім кіраўніцтвам актуальную задачу вывучэння занятых заходнебеларускіх зямель. У пачатку акупацыі нямецкае кіраўніцтва сутыкнулася з поліэтнічным характарам акупіраваных тэрыторый. Шматнацыянальны і поліканфесійны рэгіён, у які пражывалі беларусы, палякі, яўрэі, рускія, літоўцы, латышы, украінцы, татары і немцы, адрозніваўся ад нямецкага даваеннага ўяўлення пра Расійскую імперыю з адзіным рускім насельніцтвам. Сітуацыя ўскладнялася тым, што новыя ўлады зусім не ведалі гісторыю, культуру, асаблівасці традыцый мясцовых народаў, гаспадарку, прыродныя і людскія рэсурсы занятага рэгіёну. Шэф генштаба пры Галоўнакамандуючым на Усходзе генерал Э. Людэндорф пісаў у сваіх успамінах: *«Насельніцтва, за выключэннем немцаў, нас чужылася. Немцы ж, асабліва з Прыбалтыйскага краю, добра прынялі нямецкія войскі. Латышы, як апартуністы, трымаліся насцярожана. Літоўцы верылі, што для ніх прыйшоў час вызвалення: калі іх чаканні не спраўдзіліся, яны адварнуліся ад нас і сталі адносіцца недаверліва. Палякі трымаліся ў баку і адносіліся варожа, бо справядліва асцерагаліся, што мы арыентуем нашу палітыку на літоўцаў. З беларусамі лічыцца не прыходзілася, бо палякі адабралі іх нацыянальны твар, нічога не даўшы ім узамен. Восенню 1915 г. я захацеў атрымаць уяўленне аб тым, дзе групуюцца беларусы. Спачатку іх літаральна нельга было нідзе знайсці. Толькі потым выявілася, што гэта вельмі распаўсюджанае, але ж крайне апалячанае племя, якое стаіць на такой нізкай прыступцы культуры, што дапамагчы ім можна было толькі працяглым уплывам. Яўрэі яшчэ не ведалі,*

чаго ім прытрымлівацца, але яны не рабілі нам перашкодаў, да таго ж мы разумелі мову адзін аднаго, калі як з палякамі, літоўцамі і латышамі стасавалася амаль ніколі не ўдавалася 3-за адсутнасці адпаведнай нямецкай літаратуры, мы мала ведалі быт і людзей гэтай мясцовасці і бачылі перад сабой як бы новы свет» [1, с. 145–146]. Дзеячка беларускага віленскага асяродка Ю. Мэнке пацвярджала ў сваіх успамінах, што нямецкія ўлады «ведалі палякаў, расейцаў, яўрэяў, часткаю – літоўцаў, але беларусы былі для іх нечым новым. Колькі матэрыялу з гістарычнымі тлумачэннямі трэба было апрацаваць, каб давесці жаданні і патрабаванні беларусаў!» [2, с. 60].

20 лютага 1916 г. палітычным аддзелам адміністрацыі Галоўнага упраўлення Обер-Ост ў Міністэрства замежных спраў Германіі былі адасланы шэраг дакладаў аб беларускіх тэрыторыях і беларусах, якія на сённяшні дзень захоўваюцца ў Палітычным архіве Міністэрства замежных спраў Германіі у Берліне [3]:

1. Доклад афіцэра разведкі 9-ай нямецкай арміі ад 20 лістапада 1915 г., аўтар невядомы;

2. Доклад лейтэнанта запаса 229-ай пяхотнай брыгады 115-пяхотнай дывізіі Маера ад 13 студзеня 1916 г.;

3. Доклад ротмістра 9-ай кавалерыйскай дывізіі армейскаму камандаванню XXI-га армейскага корпуса Гейра ад 15 студзеня 1916 г.;

4. Доклад старшага лейтэнанта Штольцэнбурга армейскаму камандаванню 10-ай арміі ад 19 студзеня 1916 г.;

5. Доклад нямецкага бургамістра Вільні Поля ад 14 студзеня 1916 г.;

6. Доклад, адасланы адміністрацыяй Обер-Ост у МЗС у Берлін 20 лютага 1916 г., аўтар невядомы.

У дакладзе афіцэра разведкі 9-ай нямецкай арміі ад 20 лістапада 1915 г. падаваліся этнаграфічныя звесткі. Адзначалася, што каля 5, 5 млн. беларусаў пражывала ў Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай і частках Гродзенскай, Віленскай і Смаленскай губернях. Назва «беларусы» звязвалася з версіяй аб белай і шэрай вопратцы, якую насілі жыхары: «Іх вопратка вельмі простая і складаецца з белага кажуха, белай кашулі, штаноў і белага льянога поясу для мужчын і белай спадніцы, белых фартуха і хусткі для жанчын. Гэтая вопратка апрадалася ў рабочыя і выходныя дні, зімой і летам». Уразіла немцаў і жытло мясцовых сялян: «Жытло беларусаў вельмі беднае. Пакрытыя саломай дахі, вузкія і цёмныя хаткі з адным ці двума маленькімі вакенцамі, душныя. Вёскі, якія складаліся з трох-пяці, рэдка з дзесяці хат, раскінуліся між багнаў і лясоў». Докладвалася, што беларусаў, якія займаліся выключна сельскай гаспадаркай, амаль не можна было сустрэць у гарадах. Там пануючым элементам былі яўрэі. Беларуская мова характарызавалася як вельмі падобная да рускай з ўплывамі на яе польскай і літоўскай моваў. У дакладзе паведамлялася, што «беларускі народ з’яўляецца бедным на духоўную і матэрыяльную спадчыну і не мае як самастойнай культуры, так і літаратурнай мовы ў Новы час. Найважнейшыя літаратурна-гістарычныя дакументы гэтай мовы датуюцца XIV–XVII ст., калі беларуская мова афіцыйна выкарыстоўвалася ў польска-літоўскай дзяржаве» [3, б. с.].

У дакладзе лейтэнанта запаса 229-ай пяхотнай брыгады 115-й пяхотнай дывізіі Маера ад 13 студзеня 1916 г. падаваліся назіранні, якія аўтар рабіў на месцы дыслакацыі сваёй ваеннай часткі. У дакладзе гаварылася, што

беларусы мірна пражываюць разам з палякамі, літоўцамі і яўрэямі. Шлюбны беларусы заключаюць рана і ў сям’і было ў сярэднім пяць ці шэсць дзяцей. *«Дзеці хадзілі ў школу толькі тры месяцы зімой, а у цёплую частку года пасвілі хатнюю жывёлу. Вучоба абмяжоўвалася толькі чытаннем і пісьмом і з часоў японскай вайны праводзілася толькі на рускай мове. Непрыхільнасць беларусаў да гэтай мовы у многіх выпадках прыводзіла да таго, што бацькі навогул не адпраўлялі дзяцей у школы і вывучалі іх таемна ў хатніх умовах на сваёй мове і ў сваёй веры. Беларуская і польская мовы выкарыстоўваюцца разам так, што беларусам і палякам не цяжка паразумецца між сабой».* Палітычны складнік у рэгіёне лейтэнант Маер разумеў так: *«Да падзелаў [беларусы адносіліся да Польшчы маецца на ўвазе падзелы Рэчы Паспалітай – В.В.]. Адносіны між абодвума народамі былі лепшымі, чым адносіны рускіх да іх. Беларусы можна ахарактарызаваць як палітычна індывідуальнымі, і амаль адмовіць ім у нацыянальнай самасвядомасці, у праве стаць грамадзянамі ўласнай дзяржавы»* [3, б. с.].

Ротмістр 9-ай кавалерыйскай дывізіі Геер у дакладзе ад 15 студзеня 1916 г. армейскаму камандаванню XXI-га армейскага корпуса спасылаўся на «Беларускі каляндар» за 1911 г. і працу Я. Карскага «Беларусы». У дакладзе таксама характарызавалася беларуская мова: *«Мова гучыць больш падобнай да расійскай, чым да польскай. Напісанне ў сучаснай літаратуры выбрана лацінскім алфавітам. На ўсходзе Беларусі выкрыстоўвалі кірыліцу. Пачаткі ўласнай мовы узыходзяць да класічнага заходнерускага твору XII ст. «Слова аб палку Ігаравым».* Колькасць беларусаў называлася звыш 8 млн., з якіх 2 млн. былі каталікамі, астатнія – праваслаўнымі. Адзначалася, што прыкладная лінія падзелу між каталікамі і праваслаўнымі праходзіла па існуючай лініі фронту. Аўтар звяртаў увагу на палітыку русіфікацыі, якой садзейнічала вялікая колькасць сельскіх школ з рускай мовай навучання [3, б. с.].

Даклад старшага лейтэнанта Штольцэнбурга з адміністрацыі упраўлення Вільня армейскаму камандаванню 10-ай арміі ад 19 студзеня 1916 г. утрымлівае цытату аб беларусах з даклада шэфа упраўлення Вільня ад 9 студзеня 1916 г. Шэфам упраўлення на той момант быў ротмістр ландвера ў запасе фон Бекерат [4, с. 4]: *«Аб сваіх палітычных памкненнях, у якіх удзельнічала толькі невялікая колькасць «інтэлектуалаў», самі беларусы поўнасю не ведаюць. Пастаянны саюз з Літвой выключаны з-за многіх супярэчнасцей, а большасць беларусаў да яго нават не імкнуцца».* Пазней у мемуарандуме ад 12 мая 1916 г. фон Бекерат, які стаў да таго часу дарадчыкам па справах усходніх тэрыторый, адзначаў: *«Беларусы не выказвалі ніколі памкнення да дзяржаўнай самастойнасці [...]». На захадзе разам з рымска-каталіцкім веравызнаннем прынялі польскую культуру, на ўсходзе разам з праваслаўем – расійскую [...]. Асобныя сепаратысцкія памкненні, якія развівае нешматлікая група археолагаў і літаратараў у Вільні, трэба аднесці да мясцовых спраў, якія не маюць палітычнага значэння»* [5, с. 10; 5, арк. 2].

Даклад нямецкага бургамістра Вільні Поля ад 14 студзеня 1916 г. пачынаецца з падраздзела «Беларускія выкладчыкі», што азначае, што гэтае пытанне было вельмі важнае для нямецкай адміністрацыі. Бургамістр Поль пісаў, што у беларускіх школах выкладалі на той момант 15 настаўнікаў, два з якіх не былі беларусамі. З астатніх 13 настаўнікаў толькі тры былі па

сутнасці настаўнікамі на поўны працоўны дзень, астатнія прыцягваліся на некалькі вучэбных гадзін. Адзначалася, што падрыхтоўка выкладчыкаў абсалютна не адпавядала прынятым у Германіі патрабаванням. Пры гэтым, прымалася пад увагу, што *«усе гэтыя выкладчыкі сталі імі толькі пасля адступлення рускіх і заняцця нямецкімі войскамі Вільні і адкрыцця беларускіх школ»*. У раздзеле «Рэлігія» адзначалася, што рэлігійныя службы па-беларуску вяліся толькі па вёсках, але не ў гарадах.

У раздзеле «Народны характар беларусаў» адзначалася: *«Беларусы як народнасць блізкія з рускімі і ўкраінцамі, аднак у былым Вялікім княстве Літоўскім яны аддзяліліся да пэўнага незалежнага дзяржаўнага існавання. У перыяд прыналежнасці да Літвы існавала высокая беларуская культура, якая аднак стала перажываць заняпад, калі ў XVII ст. пачалася дэнацыяналізацыя (пазбаўленне нацыянальнага характару) рускімі і палякамі»*. Цікавая паралель праводзілася адносна беларускіх нацыянальных колераў: *«Нацыянальныя колеры беларусаў адпавядаюць нямецкім: чорны, белы, чырвоны. Нацыянальныя касцюмы жыхароў т. зв. Чорнай Русі, Белай Русі і Чырвонай Русі таксама маюць гэтыя колеры»*.

У дакладзе паслядоўна апісваліся асноўныя мерапрыемствы расійскай адміністрацыі, якія, на думку нямецкай адміністрацыі Вільні, паўплывалі на слабае «адраджэнне» беларускага народу [у арыгінале выкарыстоўваецца тэрмін «рэнесанс» – В. В.]: закрыццё Віленскага універсітэту (1832), забарона богаслужэнняў на беларускай мове, скасаванне ўніяцтва і гвалтоўны пераход уніятаў у праваслаўе (1839), забарона друку кніг і газет на беларускай мове (1866), перашкоды ў выкладанні на беларускай мове ў школах; сістэматычная каланізацыя тэрыторый Беларусі і Літвы рускімі землеўладальнікамі; адхіленне беларусаў-католікаў ад дзяржаўных пасад ў рэгіёне. Адначасова адзначалася, што з боку палякаў, якія мелі з беларусамі адну рэлігію, на беларускія тэрыторыі распаўсюджваліся паланізатарскія настроі праз касцёл.

Далей у дакладзе паведамлялася, што *«нягледзячы на амаль поўную дэнацыяналізацыю беларуская інтэлігенцыя зноў і зноў праз універсітэцкія гурткі, таемныя агітацыйныя і палітычныя аб'яднанні, пісьменніцкую дзейнасць імкнулася да духоўнага адраджэння беларускага народа»*. У дакладзе згадвалася *«першая беларуская партыя Беларуская сацыялістычная грамада, заснаваная ў 1903 г.»*, газета «Наша ніва». У 1915 г. быў заснаваны Беларускі камітэт дапамогі ахвярам вайны, які *«аб'яднаў ўсе палітычныя і грамадскія нацыянальныя арганізацыі»*. Аднак з-за адсутнасці падтрымкі з боку расійскай адміністрацыі, камітэт не змог сабе дазволіць шырокай практычнай дзейнасці.

У падраздзеле «Імкненні беларусаў», які раскрываў палітычныя ідэі беларусаў са спасылкай на І. Луцкевіча, называліся чатыры пункты: 1. Літва і Беларусь павінны стаць часткамі адзінага палітычнага цэлага – Вялікага княства Літоўскага з соймам (парламентам) у Вільні; 2. Беларуска-літоўская дзяржава павінна быць абаронена ад тэрытарыяльных прэтэнзій Польшчы; 3. беларусы павінны мець магчымасць дасягнуць моцнай нацыянальна-культурнай цэласнасці, каб супрацьстаяць расійскім уплывам на беларусаў, якія засталіся па іншы бок фронту пад расійскай уладай; 4. каб пазбегнуць уплываў Сіноду праваслаўнай царквы ў Пецяўбургу на праваслаўных Беларусі, павінна быць адноўлена ўніяцкая царква. Адначасова павінна быць

праведзена рэарганізацыя ўсёй адміністрацыі царкоўных спраў на беларускіх тэрыторыях, каб літоўскія і беларускія католікі маглі выйсці з-пад уплываў польскай прапаганды [3, б. с.].

У дакладзе невядомага аўтара, дасланага з папярэднімі дакладамі у МЗС Германіі 20 лютага 1916 г. фактычна рэзюміраваўся агульны стан ведаў пра беларусаў у першыя месяцы акупацыі: *«Пра беларусаў да вайны было вельмі мала вядома і таму, вельмі цяжка скласці правільнае ўяўленне аб гэтым народзе»*. У пачатку даклада прыводзіліся крыніцы, на які ён абапіраўся: справаздачы армейскага камандавання, этапных інспектараў і шэфав упраўленняў; два мемарандумы І. Луцкевіча, якія былі напісаны «з пункту гледжання нацыяналіста, з відавочна прапагандысцкай афарбоўкай, але ў астатнім дастаткова жыццёва і ярка»; кароткі артыкул ланштурміста першага запаснога батальёна 47-га пяхотнага палка Э. Зуземіля; этнаграфічныя і геаграфічныя працы С. Рудніцкага і Э. Цэхліна, якія давалі *«толькі павярхоўную інфармацыю пра беларусаў»*.

Можна меркаваць, што падраздзел дакладу «Гісторыя» быў поўнасьцю заснаваны на даных, падрыхтаваных і перададзеных нямецкім уладам І. Луцкевічам. Астатнія крыніцы не ўтрымлівалі такой падрабязнай і дакладнай інфармацыі пра беларускую гісторыю. *«Беларусы з'яўляюцца нашчадкамі двух усходнеславянскіх народаў, крывічоў і дрыгавічоў. Прыкладна ў 1000 годзе яны трапілі ў склад Кіеўскай дзяржавы. Абароненыя балотамі і лясамі яны пазбеглі мангольскага націску, аднак былі вымушаны шукаць саюза з Літвой»*. Адзначалася, што беларуская мова была канцылярскай (пісьмовай) мовай Вялікага княства Літоўскага. *«Пераломным момантам стаў 1569 год, калі праз Люблінскую унію былі адкрыты дзверы польскім уплывам. Беларуская шляхта была хутка акаталічана і паланізавана. Праваслаўнымі і нацыянальна накіраванымі заставаліся сяляне»*. Узгадваліся падзеі 1648 г., калі беларускія тэрыторыі сталі плацдармам жорсткай барацьбы між Расіяй і Польшчай, а таксама абмежаванне ўжывання беларускай пісьмовай мовы, забарона ўніяцтва ў 1839 г. Адзначалася, што ў XIX ст. Беларусі прыйшлося змагацца супраць расійскага ўрада і грамадства, а таксама супраць паланізацыі, асабліва ў царкоўных справах. З пачаткам нацыянальнага руху быў звязаны выхад газет і часопісаў «Наша ніва», «Наша доля», «Саха», «Лучынка», стварэнне ў Вільні беларускага спажывецкага таварыства «Раніца».

Настроі беларускага грамадства апісваліся як памяркоўныя. Са спасылкай на Э. Зуземіля адзначаецца, што *«сярод мясцовых жыхароў не вялося ніякіх антынямецкіх размоў. Часта можна было пачуць выраз: «Ці мною будзе кіраваць рускі ці немец, мне ўсё адно»*. Адзначалася, што насельніцтва складалася з сялян, рабочых і гараджан маленькіх гарадоў. Інтэлігенцыі сярод беларусаў было вельмі мала, а вышэйшыя колы грамадства былі поўнасьцю паланізаваны.

У канцы даклада паведамлялася, што палітычныя мэты беларусаў яшчэ дакладна неведомы. У аўтара не выклікала сумневу тая акалічнасць, што слабы нацыянальны рух беларусаў быў звязаны з-за адсутнасці дастатковай колькасці інтэлігенцыі. Аднак аўтар не мог адказаць на пытанне аб тым, *«каму аддаюць перавагу беларусы – літоўцам, каб супрацьстаяць палякам, ці шукаюць саюзу з Польшчай»*. У канцы даклада паўтараліся 4 пункты

палітычных імкненняў беларусаў са спасылкай на І. Луцкевіча, прыведзеныя таксама ў дакладзе бургамістра Вільні Поля [3, б. с.].

Такім чынам, ва ўмовах калі нямецкае кіраўніцтва сутыкнулася з праблемай кіравання шматэтнічным рэгіёнам і было вымушана лавіраваць між уласнымі геапалітычнымі інтарэсамі і нацыянальнымі намаганнямі мясцовых эліт, беларускія грамадскія дзеячы ўжо ў першыя месяцы акупацыі Віленшчыны і Гродзеншчыны імкнуліся данесці уласную пазіцыю. Нямецкім уладам падавалася інфармацыя пра культуру, гісторыю, палітычныя пазіцыі беларусаў. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэтыя даныя, перакладзеныя на нямецкую мову, выкарыстоўваліся ў справах, дакладах, рапартыях нямецкай адміністрацыі Обер Ост для вышэйшага васковага камандавання, канцылярыю, міністэрства ў Берліне. У перыяд да лютага 1916 г. адзіным спосабам беларусаў заявіць аб сваіх інтарэсах былі матэрыялы, запіскі, якія перадаваліся ў палітычны аддзел Галоўнага ўпраўлення Обер Ост.

Пазней, у лютым 1916 г. беларусы атрымалі дазвол нямецкіх улад на газету на роднай мове. Першы нумар «Гомана» выйшаў 15(28) лютага 1916 г. у Вільні пад рэдакцыяй В. Ластоўскага. Паклаўшы пачатак адраджэнню беларускай прэсы, газета стала адзіным беларускамоўным выданнем у перыяд акупацыі. Часопісы «Лучынка», «Саха», газета «Biełarus» прыпынілі сваю дзейнасць, апошні нумар «Нашай нівы» быў надрукаваны 7 жніўня 1915 г. Нягледзячы на тое, што значную частку газеты займала афіцыйная хроніка падзей з тэатраў баявых дзеянняў, распараджэнні акупацыйных улад, на старонках газеты шмат месца адводзілася гісторыка-публіцыстычным матэрыялам, якія галоўнай мэтай мелі распаўсюджванне беларускай культуры; праяўляліся грамадска-палітычныя пазіцыі беларускіх дзеячоў, у тым ліку супраць польскага ўплыву на мясцовае беларускае насельніцтва ў краі. Гоман таксама даводзіў да грамадскасці палітычныя тэзісы беларускіх дзеячоў віленскага асяродку: ад Канфедэрацыі ВКЛ да незалежнай Беларусі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Ludendorff, E. Meine Kriegserinnerungen. 1914–1918. / E. Ludendorff. – 4. Aufl. – Berlin : E. S. Mittler u. Sohn, 1919. – 628 S.
2. Вітан-Дубейкоўская, Ю. Беларуская дзейнасць пад першай нямецкай акупацыяй / Ю. Вітан-Дубейкоўская // Запісы. – Кн. 12. – Нью-Йорк, 1974. – С. 59–62.
3. Politisches Archiv Auswärtiges Amt (Палітычны архіў Міністэрства замежных спраў Германіі, PA AA). F. Russland. Sign. 11108. Die Bestrebungen der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage. Bd. 4. 01.01.07 – 03.20.
4. Bericht über die Einrichtung und Fortentwicklung der Verwaltung Wilna für die Zeit bis Ende 1915. Verf. des Herrn Oberbefehlshabers Ost vom 18. Juni 1915 II b 4884 und vom 11. Dezember 1915 V. 668. – 16 S.
5. Abramowicz, L. Litwa podczas wojny: zbiór dokumentów, uchwał, odezw i t. p. / L. Abramowicz. – Warszawa : Departament Spraw Politycznych, 1918. – 143 s. S. 10
6. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos. Rankraščių skyrius (Бібліятэка Літоўскай акадэміі навук ім. Урублеўскіх. Аддзел рукапісаў, LMAVB RS). – F. 9. B. 1015.